

تبیین شاخصه‌های هنرهای سنتی فراموش‌شده شیراز (نمونه موردی: جَوک‌کاری و قالی قشقایی)

محمدرضا نامداری^{۱*}، نگین سعیدی^۲

^۱ استادیار گروه معماری داخلی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران.

^۲ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد معماری داخلی، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
مقاله پژوهشی	هنرهای سنتی، هنرهای بومی و اصیل و مردمی هر کشور هستند که ریشه‌ای عمیق در باورها، اعتقادات، آداب و رسوم و فرهنگ معنوی مردم آن ناحیه دارند. این هنرهای اصیل در طول تاریخ با فراز و فرود بسیاری مواجه بودند و متأسفانه برخی از آن‌ها با گذر زمان بنا به دلایل متعددی به حاشیه کشیده شده و به فراموشی سپرده شده‌اند؛ هدف از این پژوهش، یافتن شاخصه‌های هنری فراموش‌شده شهر شیراز، هنر جَوک‌کاری و قالی‌های قشقایی است و همچنین قصد دارد با بررسی ویژگی‌ها، فرم‌ها و اشکال به‌کاررفته در این هنرهای ارزشمند، از این آثار گرانبها در طراحی مبلمان یک مجموعه گردشگری بهره‌گیری کند. روش به‌کاررفته شده برای دستیابی به اهداف تعیین‌شده در این پژوهش از نوع توصیفی و روش تحلیل و بررسی داده‌ها گرافیکی و محتوایی است. در این تحقیق، سعی بر آن شده از طریق مطالعات کتابخانه‌ای اطلاعات مدنظر گردآوری و استفاده شود. نتیجه حاصل از این پژوهش، آشنایی هرچه بیشتر گردشگران با این هنرهای اصیل و جلوگیری از فراموش شدن این هنرهاست و پیش‌بینی می‌شود که در رونق فروش این محصولات نیز تأثیرگذار باشد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۹	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۰	
واژگان کلیدی: هنرهای سنتی شیراز جَوک‌کاری قالی قشقایی طراحی مبلمان	

*نویسنده مسئول

رایانامه: namdari@usc.ac.ir

نحوه استناددهی:

نامداری، محمدرضا، و سعیدی، نگین (۱۴۰۲). تبیین شاخصه‌های هنرهای سنتی فراموش‌شده شیراز (نمونه موردی: جَوک‌کاری و قالی قشقایی). مطالعات میان‌رشته‌ای معماری ایران، ۲(۴)، ۱۸۷-۲۰۵.

ناشر: دانشگاه علم و فرهنگ <https://www.usc.ac.ir>

مقدمه

معماری و هنرهای سنتی ایرانی، تارهای به هم تنیده‌ای هستند که از یکدیگر تأثیر پذیرفته‌اند. هنرهای سنتی هنرهای ارزشمندی هستند که در طول سده‌های متمادی با حفظ ریشه‌ها و سنت‌های خود رشد کرده‌اند. این هنرهای ارزشمند پیشینه‌ای تاریخی دارند و شامل خط و خوشنویسی، صنایع دستی، معماری و هنرهای وابسته، موسیقی سنتی و... هستند. هریک از گروه‌های نام‌برده شده جایگاهی ویژه دارد و در طول تاریخ، با تحولات و دگرگونی‌های بسیار مواجه بوده است؛ اما در عین حال فرهنگ و هنر اصیل کشورمان را در معرض نمایش می‌گذارد. این نوع هنر علاوه بر این‌که به ماده شرافت و کمال اعطا می‌کند، عاملی مهم در جهت حرکت انسان در مسیر کمال و آگاهی است (کمایی و صناعی، ۱۳۹۷). نظم و اعتدال مبنای اصلی نظام هنرهای سنتی ایران به مانند نظام آفرینش است و تلاش هنرمندان در راستای ساخت و به‌کارگیری هر چیز در جای خود و به بهترین و نیکوترین وجه ممکن بوده است (مکی‌نژاد، ۱۳۹۲)؛ اما متأسفانه این هنرهای گرانبها در طول تاریخ، با تحولات و فراز و فرودهای متعددی روبه‌رو بوده است؛ به گونه‌ای که برخی از آن‌ها نیز در این میان از یاد برده شده‌اند. استان فارس نیز با وجود قدمت تاریخی و تعدد و تنوع در فرهنگ، یکی از استان‌های تأثیرگذار در بخش هنرهای سنتی شناخته شده است. شیراز، مرکز این استان، مهد فرهنگ و هنر است که جایگاه مهمی در هنرهای سنتی کشور دارد و عنوان شهر جهانی صنایع دستی را از آن خود کرده است. متأسفانه امروزه عواملی همچون پیشرفت فناوری هنرهای سنتی و اصیل این منطقه را به حاشیه برده است، هنرهایی که روزگاری سهم پررنگی در معیشت هنرمندان و اقتصاد منطقه داشت با گذر زمان به دلیل صنعتی شدن محصولات، واردات بی رویه محصولات مشابه با قیمت نازل و نبود توان رقابت با آن‌ها و همین‌طور بالارفتن قیمت تمام‌شده برخی از این آثار، این هنرها در معرض نابودی قرار گرفته است. همچنین برخی دیگر از این هنرهای اصیل به دلیل اینکه به صورت مکتوب ثبت نشده، با گذر زمان کم‌کم فراموش شده‌اند. سؤال اصلی تحقیق که این پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به آن‌ها برمی‌آید این است که چگونه می‌توان به احیای هنرهای سنتی فراموش شده کمک کرد؟

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

مفهوم هنر

منظور از هنر، صرفاً کاربرد و مفهوم معاصر آن نیست، بلکه از منظر حکمی و عرفانی به معنای صنعت و پیشه است. در سالیان دور، کار و پیشه دارای ارزشمندی، سودمندی و فضیلت بوده است، به همین دلیل کار دارای حرمت بوده و کار کردن نوعی عبادت به حساب می‌آمد. (مکی‌نژاد، ۱۳۹۲، ص ۱۰۰)

مفهوم سنت

سنت در معنای لغوی یعنی راه‌روش، اما تعاریف و برداشت‌های متعددی دارد. در اینجا دو رویکرد مهم در موضوع سنت رواج دارد: (۱) سنتی که منشأ الهی دارد و فرازمانی است؛ (۲) سنتی که منشأ انسانی دارد و زمان‌مند است (مکی‌نژاد، ۱۳۹۲، ص ۱۰۰).

شاخصه‌های اصلی یک اثر سنتی

اثری که در آن فنون و روش‌های خاص هنری با ابزارها و مواد خاص با کیفیت مقبول به کار می‌رود جنبه هنری دارد. این اثر از پشتوانه اعتقادی و سنتی برخوردار است، ریشه در تاریخ دارد و حامل میراث فرهنگی و هنری است؛ همچنین کمک‌رسان به رشد تعالی انسان است و به منزله امری خیر ساخته و پرداخته می‌شود. یک اثر سنتی محصولی فرهنگی است و حامل پیام و محتوای ارزشمند است. اثر جزو صنایع مستظرفه است (کمایی و صناعی، ۱۳۹۷، ص ۵).

شاخه‌های مختلف هنرهای سنتی

هنرهای سنتی عبارت‌اند از: هنرهای صناعی (صنایع‌دستی)، شعر و ادبیات، موسیقی، نمایش‌های سنتی و آیینی و معماری و هنرهای وابسته (کمایی و صناعی، ۱۳۹۷، ص ۶).

هنر جَوک‌سازی یا جوک‌کاری

ویلم فلور، ایران‌شناس هلندی، جَوک‌کاری را نقاشی روی چوب بیان کرده و آن را از هنرهای سنتی ایران و به‌ویژه استان فارس می‌داند که تاریخی شفاهی دارد و در مکتوبات ادبی و تاریخی جزو نمونه‌هایی است که از آن نام نرفته است (تصویر ۱ و ۲). هنر جوک‌کاری یا جوک‌سازی از صنایع چوبی و هنرهای سنتی و بومی خطه فارس، شهر شیراز است که از دیرباز هنرمندان سنتی این ناحیه به آن مشغول بوده‌اند. عموماً هنر جوک‌کاری را، که از کنار هم قراردادن رنگ‌های متنوع قطعات چوبی تشکیل می‌شود، با خاتم اشتباه می‌گیرند؛ چراکه از لحاظ ظاهری این هنر همچون خاتم دیده می‌شود و تنها تفاوتش این است که در جوک فقط از چوب بهره گرفته می‌شود (هجری، ۱۳۹۷).

تصویر ۱ و ۲: هنر جوک‌کاری (منبع: ایلنا)

تاریخچه و پیشینه جوک‌کاری

هنرمندان از زمان‌های دور از هنر جوک‌کاری یا جوک‌سازی، که از هنرهای اصیل و کاربردی شیراز است، شناخت داشته‌اند و با وجود تحولات در طول تاریخ، نه تنها به سابقه و روند تکاملی این هنر خدشه و خللی وارد نشده، بلکه به شکوفایی و دوام آن نیز افزوده شده است. به نظر می‌رسد قدمت این هنر به قبل از خاتم برمی‌گردد. آرتور پوپ، ایران‌شناس، معروف می‌گوید: یک جفت در متعلق به سال ۱۵۹۱ میلادی است. زمینه آن از چوب گردوست که با استفاده از متریال‌هایی مانند استخوان و چوب روی آن را موزائیک‌کاری کرده‌اند که این هنر خاتم نام دارد. قدیمی‌ترین اثر جوک موجود در ایران، منبر و در مسجد عقیق شیراز است که به قرن دوم هجری و زمان لیث صفاری باز می‌گردد (تصویر ۳ و ۴) (نوری‌نژاد، ۱۳۹۷، ص ۱۴۲).

تصویر ۳ و ۴: منبر مسجد عقیق شیراز (منبع: Reiseniran.de)

در قالی‌های ترکی (قالی‌های بافته‌شده به‌دست عشایر قشقایی شیراز) از کاشی‌کاری و نقوش هندسی الهام گرفته و جوک به‌کار رفته است؛ مانند مربع‌های سیاه و سفید (نوری‌نژاد، ۱۳۹۷). جوک‌کاری را هنری تزئینی و الحاقی می‌دانند که آمیزه‌ای از درودگری و خاتم‌کاری است و در کنار

هنر خاتم‌کاری و معرق‌سازی به کار میرفته و از این رو، پیشینه‌ای کهن دارد؛ اما گویا در سده اخیر (معاصر) به صورت هنری مستقل درآمده و برخی باور دارند که استاد جواد جوریزی، که پدر جوک‌کاری نامیده شده، آن را به‌مثابه هنری مجزا معرفی و اجرا کرده و دست‌کم می‌توان گفت او این هنر را، که به‌دست فراموشی سپرده شده بود، زنده کرده است. گفته‌اند از پیش از اسلام در ایران، گونه‌ای خاتم/خاتم‌کاری بوده که در آن با خرده‌های چوب یک رنگ بر روی رویه‌ای چوبی، با چسب و میخ، اشکالی گوناگون می‌ساختند که تا چند سده پس از اسلام نیز این نوع هنری ادامه داشته و منبر «مسجد جامع عتیق شیراز»، که به دوران یعقوب لیث صفاری بازمی‌گردد، از آن گونه است و همچنین در سده‌های نخستین اسلام گونه‌ای خاتم/خاتم‌کاری ساده در ایران بوده که در آن به‌جای مثلث از بخش‌های مربع، مستطیل، متوازی‌الاضلاع و لوزی بهره می‌گرفته که تا قرن‌ها پس از ظهور خاتم‌کاری امروزی نیز ادامه داشته و بخشی از سقف مسجد جامع عتیق شیراز از این گونه است. این هر دو مورد را می‌توان نمونه‌هایی از جوک‌کاری در گذشته کهن دانست و حتی شاید بتوان گفت که جوک‌کاری نیای خاتم‌کاری امروزی است که به طور الحاقی و تزیینی در کنار خاتم‌کاری مانده تا آنکه در دوران معاصر مستقل شده است؛ البته، برخی باور دارند که این دو دارای سرچشمه‌ای یکتا‌یند و گویا برهم تأثیرگذار نیز بوده‌اند (هجری، ۱۳۹۷).

تعریف و معرفی

این هنر، از جمله هنرهای ارزشمند و فراموش‌شده شهر شیراز است. جوک‌کاری هنر ریزه‌ریزه‌کردن اشیاء است و حاصل ترکیب قطعات هندسی کوچک چوب و قراردادن آن‌ها بر روی سطح زیرساختی چوبی است. برای ساخت آن ابتدا هنرمند با استفاده از چوب‌های رنگی نقوش هندسی ایجاد می‌کند و از کنارهم گذاشتن قطعات با مقاطع گوناگون مثلث، مستطیل و لوزی شکل مدنظر را ایجاد می‌کند. در لغت‌نامه دهخدا از جوک‌کردن یا جوکوب‌کردن به معنای ریزه‌ریزه‌ساختن چیزی به مقدار جو نام برده شده است. هنر جوک‌کاری، که هنری بسیار ظریف است، نیازمند دقت و توجه فراوان است. شکل ظاهری این هنر به‌گونه‌ای است که بینندگان اثر تولیدشده در نگاه اول، نمی‌توانند به فرایند ساخت و حتی نوع نقش آن پی ببرند. به همین علت، گاهی برای این هنرهای ارزشمند در دوران مختلف تعاریف متفاوتی مطرح می‌شود که در بعضی مواقع این تعاریف با نوع ساخت و نقوش آن مغایرت داشته است؛ به‌طوری‌که گاهی آن را هنر حکاکی، کنده‌کاری، خاتم، جازنی و... نام نهادند و نقوش آن را مشابه قالی، قالیچه یا موزاییک‌سازی دانسته‌اند. در قدیم این هنر به شیوه حک‌کردن تکه‌های چوب ایجاد شده است؛ یعنی ابتدا با انتقال طرح مدنظر بر روی زمینه، نقشه کار را آماده کرده و در گام بعدی، طرح را با ضخامت مدنظر بر روی کار حفر می‌کنند و چوب دیگری با رنگی متفاوت جایگزین آن می‌کنند (نوری‌نژاد، ۱۳۹۷، ص ۱۴۰).

شباهت و تفاوت هنر جوک با خاتم‌کاری

هنر جوک‌کاری در عین تشابهی که در نگاه اول به خاتم دارد، تفاوت‌هایی نیز دارد که برخی از آن‌ها به این شرح است: از فلزات و استخوان شتر علاوه بر چوب‌های رنگی، در خاتم‌کاری بهره می‌گیرند؛ درحالی‌که در هنر جوک‌کاری فقط از چوب درختانی همچون گردو و عناب و نارنج (معمولاً دو یا سه رنگ چوب زرد، قرمز و قهوه‌ای) استفاده می‌شود. علاوه بر آن، در هنر جوک‌کاری از رنگ طبیعی چوب استفاده می‌شود؛ در صورتی‌که در خاتم برخی مواقع چوب‌هایی به رنگ‌های مختلف استفاده می‌شود؛ ظرافت نقوش خاتم بیشتر بوده و در آن فقط از مقاطع مثلث بهره گرفته می‌شود. نحوه پیچیدن گل‌ها و جازنی قامه‌ها در هر دو هنر تفاوت دارد؛ هرچند با وجود این تفاوت‌ها، در نگاه اول بیننده جوک‌کاری را خاتم می‌خواند. از دیگر تفاوت‌های این هنر با خاتم، روش استفاده در اشیاء است. جوک همانند خاتم فقط در روکار استفاده نمی‌شود؛ بلکه برخی مواقع به‌صورت جازدن (حک) است و در این هنر موارد استفاده‌شده فقط چوب است. تفاوت دیگر آن با خاتم، ضخامت آن در کار است. برش‌های خاتم با ضخامت یک میلی‌متر برش داده می‌شود و جوک با ضخامت سه یا چهار میلی‌متر لا می‌شود. تنوع طرح‌های جوک‌کاری اغلب بسیار زیاد است؛ به‌عبارتی هر طرحی را که قابلیت خلق از طریق نقوش هندسی را داشته باشد می‌توان در این هنر به کار بست؛ در صورتی‌که

نامداری و سعیدی / تبیین شاخصه‌های هنرهای سنتی فراموش‌شده شیراز (نمونه موردی: جوک‌کاری و قالی‌قشقایی)

خاتم فقط از چوب‌های رنگی با سطح مقطع مثلث به وجود می‌آید. از جوک در تزئین در، مبلمان، قاب‌ها و پاروتیشن استفاده می‌شود (تصویر ۵ و ۶) (نوری‌نژاد، ۱۳۹۷، ص ۱۴۱).

تصویر ۵: خاتم‌کاری؛ تصویر ۶: جوک‌کاری (منبع: isfahanhonar.com)

ابزار و گام‌های ساخت جوک‌کاری

جوک‌کاری به خاتم‌کاری می‌ماند؛ اما دارای فناوری ویژه‌ای است که به شیوه‌های نارسمی و سنتی شفاهی تاکنون انتقال یافته است. تولید جوک‌کاری در هشت گام خلاصه می‌شود:

۱. آماده‌سازی مواد اولیه (چوب‌ها) مبتنی بر کاربرد اثر و نوع نقشه؛ ۲. نقشه‌کشی برای نشان‌گذاری چیدن تکه‌های جوک (تصویر ۷)؛ ۳. گزینش زیرساخت؛ ۴. پیچیدن قامه‌ها؛ ۵. برش قامه‌ها و پرس آنها (تصویر ۸)؛ ۶. جازنی قامه‌های جوک روی سطح زیرساخت؛ ۷. پرداخت اثر و جلاکاری که هر مرحله را شرح و بسطی است (تصویر ۹) (هجری، ۱۳۹۷، ص ۹ و ۱۰).

تصویر ۷: نقشه‌کشی؛ تصویر ۸: پرس قامه‌ها؛ تصویر ۹: پرداخت (منبع: ایلنا)

ابزارهای اجرای جوک‌کاری را نیز به چهار دسته تقسیم کرده‌اند:

۱. ابزارهای بُرنده؛ ۲. ابزارهای ساینده؛ ۳. ابزارهای پرس؛ ۴. ابزارهای کارگاهی و طراحی.

برخی اشکال جوک‌کاری

جوک‌کاری از نقوش ساده هندسی به دست‌آمده از تکه‌های چوبی مثلث، مربع، مستطیل و لوزی‌شکل با دو تا سه رنگ گوناگون به اشکال بسیار متنوع ساخته می‌شود. یکی از اشکال گیرا، چشم‌نواز و پربسامد در این هنر، ستاره شش‌پر یا خاتم سلیمان است که به ستاره داوود نامور شده و از آمیزش تکه‌های خُرد چوب در سه رنگ و ساختن مثلث‌هایی به دست می‌آید و نشان‌دهنده آن است که این نماد، ویژه یهودیان نیست و در هنرهای ایران نیز ظهور و بروز داشته و دارد (هجری، ۱۳۹۷، ص ۱۱).

قالی قشقایی

قالی از هنرهای سنتی اصیل ایران است. در بین قالی‌های موجود در اقصی نقاط ایران، قالی ایل قشقایی به دلیل نقش‌پردازی، دوام و تنوع رنگشان در عین اصالت و ظرافت، همواره در حد کمال بوده است. این قالی‌های ارزشمند هنری کاربردی و نتیجه خلاقیت و کوشش بانوانی است که

تمامی مراحل بافت یک قالی راه، از پشم‌ریسی تا گره‌زنی و رنگ‌رزی بر تاروپود آن قالی، به‌تنهایی انجام می‌دهند. طرح‌های بااصالت و چشم‌نواز این قالی‌ها هر بیننده‌ای را مجذوب خود می‌کند. این نقش‌ها نه تنها بازتابی از زندگی روزمره و طبیعت است، بلکه در آن‌ها میراث و تاریخ هزارساله ایران نیز به چشم می‌خورد. عناصر بصری این قالی‌ها منابع سرشار و بالقوه‌ای از نقوش را در اختیار طراحان این نقوش اصیل قرار می‌دهد (زکریایی کرمانی، ۱۳۹۵، ص ۱).

طرح‌های عمده قالی‌های قشقایی

طرح ناظم

این طرح کهن از دوران صفویه با نام «نقش گلدانی» شناخته شده است و تقریباً در تمامی شهرهای ایران و هند به روش‌های متفاوتی بافته می‌شده است. در بازار تهران، این نقش به نقش «حاج خانمی» شهره است. همچنین در شیراز تحت عنوان «نقش ناظم و یک سر ناظم» و در سایر شهرها به «گلدانی یا باغ گلدانی» شناخته می‌شود (تصویر ۱۰ و ۱۱). نخستین بار فردی به نام ناظم الدوله یا ناظم الملک نمونه‌ای از قالی جوشقان تبریز را به بافندگان قشقایی سفارش داد و باعث رواج این طرح در طایفه کَشکولی شد. اکثر طرح‌های قشقایی نیازی به نقشه ندارند و به‌صورت ذهنی بافته می‌شوند، اما تنها نقشی که بافندگان طایفه کَشکولی برای خلق آن، نیازمند نقشه و الگویی کامل هستند نقش ناظم است.

تصویر ۱۰ و ۱۱: طرح یک‌سر ناظم قالی قشقایی (منبع: irancarpet.ir)

طرح محرمات

تاریخچه واژه محرمات و دلیل انتساب آن به قالی راه‌راه در دست نیست. پارچه‌های راه‌راه بعد از اسلام تحت عنوان «محرمات» نام‌گذاری شدند و به پارچه و شال ترمه راه‌راه در کشمیر، که از سالیان دور تحت سلطه فرهنگی ایران بوده «مهرمت» می‌گویند. تقسیم‌بندی طرح محرمات به دو صورت پهن و باریک و دورنگ و چندرنگ است. در نمونه‌های دورنگ، یک رنگ سفید و دیگری مشکی، یشمی و یا سرمه‌ای است. تنها منطقه‌ای که در فارس انواع محرمات پهن و باریک را به رنگ‌های گوناگون می‌بافند، منطقه قشقایی است.

طرح ماهی درهم

از متداول‌ترین نقوش قالی در ایران، نقش ماهی درهم یا نقش هراتی است. از اواخر دوره صفویه، شاهد رواج این نقش هستیم و بیشتر در شهرها و روستاهای خراسان و آذربایجان و کردستان و فراهان به روش‌های متفاوت بافته می‌شود. نقش غالب در این قالی، نگاره برگ‌مانند ماهی‌شکل است. این الگو در چهار جهت یک لوزی منظم و متقارن جای دارد که به یک گل و پره‌های چرخ فلکی که چرخ و فلک نامیده شده زینت داده شده است (تصویر ۱۲ و ۱۳). قدیمی‌ترین نوع این قالی از سبک‌های فراهان و کردستان تأثیر گرفته است؛ اما به احتمال بسیار قشقایی‌ها این نقش را پس از آن‌که به فرمان نادرشاه مجبور به کوچ شدند، با خود از خراسان به فارس آوردند.

نامداری و سعیدی / تبیین شاخصه‌های هنرهای سنتی فراموش‌شده شیراز (نمونه موردی: جوک‌کاری و قالی قشقایی)

تصویر ۱۲ و ۱۳: طرح ماهی درهم قالی قشقایی (منبع: irancarpet.ir)

طرح افشان

نقش پایه در طرح افشان همانند طرح گیاهی، گل و گیاه و شاخ و برگ است. تنها تفاوتش این است که در طرح این قالی، تمامی عناصر دارای پیوستگی بوده و سراسر قالی را دربر می‌گیرند (تصویر ۱۴). تفاوت طرح افشان فارس با دیگر سبک‌ها، ساده بودن شاخه‌ها و گل‌ها و نیز رنگ‌آمیزی و شیوه قرارگیری نیمه‌هندسی آن است.

طرح‌های خاص

از طرح‌های متداول و رایج که بگذریم، طرح‌هایی از قالی‌های دیگر نیز موجود است که کاربرد این نقوش صرفاً به بافندگان یک دوره خاص یا یک گروه معین محدود بوده و دوامی نداشته است. به‌همین دلیل، جز چند نمونه محدود از آن چیزی برجای نمانده است و احتمالاً بافته نشده باشد. این گروه را طرح‌های خاص نام‌گذاری می‌کنند. طرح وزیر مخصوص و قالیچه‌های مصور عکسی مانند نقش گل شاه‌عباسی از جمله این طرح‌های خاص هستند.

انواع نقوش در قالی‌های قشقایی

جدول ۱: نقوش حیوانی و پرندگان در قالی قشقایی (منبع: زکریایی کرمانی و همکاران، ۱۳۹۵)

انواع نقوش حیوانی							
نگاره‌های کله مرغی				چهارپایان			
پرندگان							

نقوش حیوانی

الف) پرندگان، نگاره‌های مرغی و نگاره‌های کله‌مرغی (جدول ۱): پرندگان از دیرباز نمادی از ابر و باران بوده‌اند. این نقش به تعداد بیش از ۳۹ نگاره گوناگون بافته شده است. رایج‌ترین نگاره مرغی در قالی‌های فارس به اندازه‌ای به تجرید هندسی محض گرایش یافته، این نگاره به شکل سه‌گوش ساده‌ای است که بر روی خطی اریب قرار دارد. شیوه جاگیری این نگاره عموماً در ردیف‌های زنجیره مانند پیوسته‌ای است که اطراف اضلاع تریج یا لچک را زینت می‌دهد یا آذین‌دهنده درختان تجریدیافته است.

ب) چهارپایان (جدول ۱): نقش رایج در قالی‌های عشایری و روستایی فارس شاخ‌داران هستند. شتر و اسب در نقوش این قالی‌ها کمتر بافته می‌شود و بافندگان اغلب علاقه چندانی به استفاده از پیکره آن ندارند. تا قبل از پیدایش سال خورشیدی، دو شاخ‌دار، بز کوهی و قوچ، به ماه منسوب بودند و نیز به منزله نمادی از باران شناخته می‌شدند. با پیدایش سال خورشیدی، این شاخ‌داران هم‌رده شیر و اسب قرار گرفتند و دارای منزلتی دیگر و نمادی از آفتاب شدند.

نقوش گیاهی (جدول ۲)

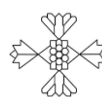
نقش گیاهی از نقوش رایج قشقایی‌هاست که شامل مجموعه‌ای از بوته و درختچه و گل و گیاه است. فراوانی این نگاره در قالی‌های قشقایی فارس از نگاره‌های مرغی بیشتر است. در قالی‌های دستبافت و خواب‌دار قشقایی، میزان گوناگونی و پراکندگی بوته‌های سه‌گل و گیاهان سه‌شاخه از دیگر انواع نگاره‌های آن بیشتر است (زکریایی کرمانی، ۱۳۹۵، ص ۵).

الف) انواع گل‌ها: فراوانی گل هشت‌پر از انواع دیگر آن بیشتر است. شیوه جانمایی گل انار به صورت ردیفی و پیاپی است. علاوه بر گل هشت‌پر، گل‌هایی نظیر گل زنبق و گل کوبک نیز در فرش‌بافی فارس رواج دارد.

جدول ۲: نقوش گیاهی در قالی قشقایی (منبع: زکریایی کرمانی و همکاران، ۱۳۹۵)

نقوش گیاهی

انواع گل‌ها

انواع درختان

ب) نقش بته: بته در واقع سروی بوده است که تارک آن بر اثر باد دچار خمیدگی شده است و برخلاف تصور رایج عموم، این نقش از ایران به سمت هند رفته است (زکریایی کرمانی، ۱۳۹۵، ص ۶). چهل نوع از این نقش، در قالی‌های دست‌بافت قشقایی استان فارس به کار رفته است که گواهی بر اثبات تنوع و گوناگونی این نگاره است. در قالی‌های عشایری قشقایی، نقش بته قبادخانی یا قبادی رایج‌تر بوده است.

ج) گل هشت‌پر: در هنر فرش‌بافی استان فارس، کهن‌ترین نقش رایج نگاره‌ای است که پراکندگی بیشتری به نسبت سایر نگاره‌های مشترک دارد. گل هشت‌پر نگاره‌ای است که گلبرگ‌هایی یک در میان سفید و سیاه یا به رنگ‌های تیره و روشن در کنار هم دارد و حداقل ۲۴۰۰ سال، تقریباً از دوران قالی‌پازیریک، به همین شکل و بدون هیچ‌گونه کم‌وکاست، استفاده شده است. گل هشت‌پر دورنگ نماینده چهار فصل و تمایز آن‌ها از یکدیگر است و همین‌طور پدیده‌ای رمزی از عدد چهار است که از اعداد نیک بوده است.

د) نیلوفر آبی یا نخل بادبزی: این نقش را می‌توان از پرکاربردترین نگاره باستانی بعد از گل هشت‌پر پازیریک دانست. این نقش از دیرباز در مغرب‌زمین به نخل بادبزی و نیلوفر آبی مشهور بوده و در فارس به آن گل کنگر می‌گفتند.

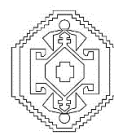
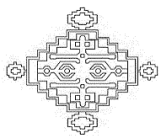
ت) نگاره‌های دندانه‌دار برگ/ ماهی‌سان: بافندگان فارس این نگاره را به ماهی شناخته‌اند.

نقوش هندسی

الف) آرایه‌های ترنجی چهاربازویی (جدول ۳):

جدول ۳: نقش آرایه‌های ترنجی در قالی‌قشقایی (منبع: زکریایی کرمانی و همکاران، ۱۳۹۵)

آرایه‌های ترنجی چهاربازویی

لوزی‌شکل اولیه و اصیل در طراحی ترنج قالی‌های قشقایی است. رایج‌ترین مبنا در قرارگیری ترنج‌ها فرد بودن آن‌هاست. در فرش‌های کوچک عموماً یک و در فرش‌های بزرگ‌تر، پنج و هفت ترنج است و هر تعدادی خلاف این اصول، بدعت و استثناست. ترنج لوزی در قالی‌های قشقایی، نقشی خاص است که محل قرارگیری آن در مرکز ترنج است و به یک خزنده با چهار بازوی برگشته به همراه سر و دم متقارن و شاخک بالایی و پایینی شباهت دارد.

ب) ستارگان: ستاره هشت‌پر، که از سالیان دور نمادی از آفتاب بوده و عموماً این نقش در قابی چندضلعی قرار می‌گیرد.

ج) شکل‌های شطرنجی: این اشکال از زمان‌های دور و دوران پیش از تاریخ مجسم‌کننده تالو آب بوده‌اند؛ جانمایی این اشکال معمولاً در یک قاب به شکل لوزی، چهارگوش یا کثیرالاضلاع است (جدول ۴).

د) مشتقات سواستیکا یا گردونه خورشید: این نگاره‌ها، که به اشکال گوناگونی یافت می‌شوند، اغلب به آسانی قابل شناسایی نیستند. در قالی‌های قشقایی، عموماً گردونه مهر در مرکز ترنج جای دارد و گاهی نیز در زمینه فرش دیده می‌شود (پرهام، ۱۳۷۵). از جمله نگاره‌های کهن، نشانه آریایی معروف به سواستیکا است که آثاری از آن در اغلب تمدن‌های دیرینه به یادگار مانده است. این علائم در کشور چین نشانه خوشبختی و در کشورهای ایران و هند و در پیشگاه اقوام آریایی، نماد و مظهری از خورشید بوده است. قبل از سلسله هخامنشیان، خورشید آریایی دارای بازوانی منحنی و خمیده و همین‌طور ظاهری تقریباً مدور بوده است. با گذر زمان این خطوط به شکل مستقیم و هندسی و زاویه‌های آن قائمه شدند.

جدول ۴: نقوش شطرنجی و گردونه خورشید در قالی قشقایی (منبع: زکریایی کرمانی و همکاران، ۱۳۹۵)

مشتقات سواستیکا یا گردونه خورشید	شکل‌های شطرنجی
	

نقوش وابسته به آثار تاریخی

الف) طرح تخت جمشیدی: طرح تخت جمشیدی که در دیوار تالارهای تخت جمشید حجاری شده است از نقوشی است که عموم مردم شیراز با آن آشنایی داشته‌اند. عاملی که سبب ترغیب عشایر در به‌کاربردن این نقوش شد علاقه اروپاییان به این نقوش بود.

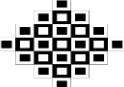

ب) نشان ساسانی: اصل نگاره ساسانی در آثار به‌یادگار مانده از دوره ساسانی دیده نشده است؛ بنابراین دلیل دقیق نام‌گذاری آن مشخص نیست؛ اما اشکالی مشابه این نگاره در دوره ساسانی رایج است. این نشان احتمالاً برگرفته از خورشید هشت‌بازی آریایی و نگاره گردونه خورشید است و احتمالاً زاینده گل آفتاب‌گردان ساسانی است که به مرور زمان دچار تحولاتی شده است (زکریایی کرمانی، ۱۳۹۵، ص ۳-۸).

روش تحقیق

این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و مطالعه پیرامون هنر فراموش‌شده جوک‌کاری و نیز بررسی نقوش از یادرفته قالی‌های قشقایی شیراز، سعی در به‌کارگیری این اشکال و فرم‌ها در طراحی مبلمان یک مجموعه گردشگری دارد تا از این طریق، سبب آشنایی گردشگران از اقصی نقاط جهان و ایران با این هنرهای اصیل فراموش‌شده شود. تحلیل نقوش مستخرج از قالی‌های قشقایی شهر شیراز، که پیش از این مفصلاً به آن پرداخته شد، مبتنی بر روش تحلیل گرافیکی و محتوایی است. در این روش، از طریق انتقال طرح‌های مدنظر به نرم‌افزار اتوکد و دسترسی به ابعاد، به بررسی تناسب‌ها به‌کاررفته در اشکال بررسی شده و نیز ویژگی‌های هندسی هر یک از این نقوش پرداختیم.

تجزیه و تحلیل شاخصه‌های مستخرج از هنرهای سنتی مطالعه‌شده

جدول ۵: بررسی شاخصه‌های نقوش شطرنجی در قالی قشقایی

بررسی نقش شطرنجی در قالی قشقایی	
	<p>۱ این نقش متشکل از الگوهای پر و خالی یا به عبارتی مثبت و منفی است که به شکل ردیف‌هایی یک‌درمیان و با فرمی پلکانی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند.</p>
	<p>۲ نسبت مربع‌های بزرگ به کوچک در این نقش ۱/۷۵ است.</p>
	<p>۳ نسبت طول یک واحد از این مدول نسبت به طول کل شکل یک به هفت است.</p>
	<p>۴ نسبت تعداد مربع‌های پر به خالی ۱۶ به ۹ و تعداد کل مربع‌ها ۲۵ عدد است.</p>
	<p>۵ این نقش دارای چهار تقارن محوری و یک تقارن مرکزی است.</p>

بررسی کلی قالی قشقایی با الگوی نقش شطرنجی

تصویر ۱۴ و ۱۵: قالی قشقایی و طرح گرافیکی آن با نقش مشابه نقش شطرنجی

جدول ۶: بررسی شاخصه‌های کلی قالی قشقایی با الگوی شطرنجی

بررسی کلی قالی قشقایی با الگوی شطرنجی	
	<p>۱ در مرکز این قالی، نقشی برپایه نقش شطرنجی جای گرفته است و هر رأس آن با دو نقش بته احاطه شده است (مجموعاً ۸ بته) آنچه در این قالی آشکارا به چشم می‌خورد، تعدد نقوش گیاهی است.</p>
	<p>۲ نقش شطرنجی روبه‌رو متشکل از ۴۰ عدد لوزی کوچک است که با الگوهای پر و خالی به‌صورت مورب کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. نسبت قطر لوزی بزرگ به لوزی کوچک در یک مدول از این نقش ۴/۵ است.</p>
	<p>۳ نقش بته که از جمله نقوش شاخص و پرتکرار در این قالی است. بته در اصل سروی بوده است که تارک آن از باد خم شده است. چهل نوع از این نگاره، در دست‌بافت‌های عشایری فارس کار شده است.</p>
	<p>۴ نقش گیاهی روبه‌رو از نقوش به‌کاررفته در مرکز بته است که از چهار متوازی‌الاضلاع تشکیل شده و نشان‌دهنده برگ‌های یک گیاه است.</p>

جدول ۷: بررسی شاخصه‌های نقوش شطرنجی در قالی قشقایی

بررسی کلی قالی قشقایی با الگوی شطرنجی

۱ این نقش متشکل از شانزده لوزی با الگوهای پر و خالی است که یک‌درمیان به صورت مورب در کنار یکدیگر قرار گرفته و در داخل یک قاب لوزی شکل بزرگ‌تر جای گرفته‌اند.

۲ نسبت قطر لوزی بزرگ به لوزی کوچک در یک مدول از این نقش ۴/۵ است.

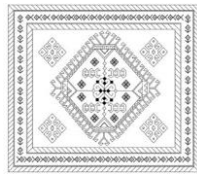

۳ نسبت قطر لوزی کوچک به لوزی بزرگ در کل این نقش ۰/۲ است.

۴ این نقش دو تقارن محوری و یک تقارن مرکزی دارد.

بررسی کلی قالی قشقایی با الگوی نگاره کله‌مرغی

تصویر ۱۶ و ۱۷: قالی قشقایی و طرح گرافیکی آن با الگوی نگاره کله‌مرغی

جدول ۸: بررسی شاخصه‌های کلی قالی قشقایی با الگوی نگاره کله‌مرغی

بررسی کلی قالی قشقایی با الگوی شطرنجی	
	<p>۱ حاشیه گلدار این قالی از گل‌هایی با نقش لوزی به وجود آمده است. تمامی خطوط به ساده‌ترین شکل ممکن ترسیم شده‌اند و نقش فاقد هرگونه خطوط منحنی است.</p>
	<p>۲ چهار نگاره کله‌مرغی در چهار گوشه این قالی و با فواصلی یکسان از ترنج مرکزی و حاشیه‌های قالی جای گرفته است.</p>
	<p>۳ نقش سر پرنده، که در چهار طرف نگاره کله‌مرغی دیده می‌شود، بر روی تمامی اضلاع ترنج مرکزی به شکل زنجیره‌ای پشت‌سره‌م و با فواصل مساوی تکرار شده است و مفهوم طلب باران را تداعی می‌کند.</p>
	<p>۴ نقش روبه‌رو نمادی از سر پرنده، از نقوشی است که در ترنج مرکزی نیز به چشم می‌خورد و از این روی با نقوش به‌کاررفته بر روی اضلاع ترنج و همین‌طور نگاره کله‌مرغی هماهنگی دارد.</p>
	<p>۵ نقش گردونه خورشید در مرکز ترنج، از نقوش نسبتاً پرکاربرد در قالی قشقایی، متشکل از یازده مربع است. بازوی افقی در این نقش، بزرگ‌تر و نمایان‌تر از بازوی عمودی است. این بازوها در خلاف و مخالف عقربه‌های ساعت هستند. این نقش شامل دو تقارن محوری و یک تقارن مرکزی است.</p>
	<p>۶ نقش روبه‌رو، که در ترنج مرکزی قرار دارد، شباهت بسیاری به نقش شطرنجی لوزی در قالی‌های قشقایی دارد؛ این نقش شامل چهار لوزی است که داخل یک لوزی بزرگ‌تر جای گرفته‌اند. تمامی اضلاعی که مقابل هم قرار دارند با یکدیگر موازی‌اند.</p>
	<p>۷ این قالی فاقد تقارن محوری و مرکزی است.</p>

بررسی شاخصه‌های نگاره کله‌مرغی در قالی قشقایی

جدول ۹: بررسی شاخصه‌های نگاره کله‌مرغی در قالی قشقایی

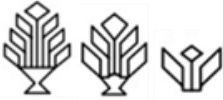

بررسی نگاره کله‌مرغی در قالی قشقایی	
	۱ نگاره کله‌مرغی داخل یک مربع با اضلاع مساوی قرار گرفته است
	۲ الگوهایی که در چهار جهت فرعی این نقش مشاهده می‌شود تصویری نمادین از سر پرنده است. احتمالاً به همین دلیل از این نقش تحت عنوان نگاره کله‌مرغی نام برده شده است.
	۳ این نقش شامل دو تقارن محوری و یک تقارن مرکزی است.

بررسی کلی قالی قشقایی با الگوی نقش گیاهی

تصویر ۱۸ و ۱۹: نقش گیاهی و طرح گرافیکی آن در قالی قشقایی

جدول ۱۰: بررسی شاخصه‌های کلی قالی قشقایی با الگوی نقش گیاهی

بررسی کلی قالی قشقایی با الگوی نقش گیاهی	
	۱ نقوش گیاهی به کاررفته در حاشیه این قالی به حالت رئال و واقعی شباهت بیشتری دارد و از شمایل انتزاعی تا حدی فاصله گرفته است.
	۲ از نقوش رایج به کاررفته در این قالی، انواع نقوش گیاهی با طرح‌هایی انتزاعی است. در این نگاره‌ها، شکل هندسی متوازی‌الاضلاع نمادی از برگ گیاه است. تمامی نقوش دارای یک تقارن محوری هستند.
	۳ نقش گیاهی به کاررفته در مرکز ترنج، که متشکل از خطوط مورب و موازی تحت عنوان گلبرگ‌های گل است. این نقش در چهار گوشه این قالی نیز به چشم می‌خورد و شامل دو تقارن محوری و یک تقارن مرکزی است.
	۴ این قالی فاقد تقارن محوری و مرکزی است.

بررسی شاخصه‌های نقش گیاهی در قالی قشقایی

جدول ۱۱: بررسی شاخصه‌های نقش گیاهی در قالی قشقایی

بررسی نقش گیاهی در قالی قشقایی	
	۱ این نقش گیاهی در داخل مستطیلی با طول و عرض ۱ در ۱/۳۰ واقع شده است.
	۲ این شکل متشکل از چندین متوازی‌الاضلاع است که اضلاع روبه‌روی آن‌ها با یکدیگر موازی‌اند و در واقع نمایانگر برگ‌های گیاه هستند.
	۳ این نقش شامل یک تقارن محوری و فاقد تقارن مرکزی است.

بررسی شاخصه‌های نقش پرنده در قالی قشقایی

جدول ۱۲: بررسی شاخصه‌های نقش پرنده در قالی قشقایی

بررسی نقش پرنده در قالی قشقایی	
	۱ این پرنده در داخل مستطیلی با طول و عرض ۱/۴۰ در ۱/۴۵ واقع شده است.
	۲ تمامی خطوط به ساده‌ترین شکل ممکن ترسیم شده‌اند.
	۳ این نقش فاقد تقارن محوری و مرکزی است.

بررسی شاخصه‌های نقش ضربدری در قالی قشقایی

جدول ۱۳: بررسی شاخصه‌های نقش ضربدری در قالی قشقایی

نقش ضربدری در قالی قشقایی	
	۱ این نقش از زنجیره‌ای از ضربدرها به وجود آمده است. در برخی از نمونه‌ها این ضربدرها به‌صورت متوالی و در برخی دیگر با یک فاصله از هم قرار دارند.
	۲ تمامی اضلاع مشخص شده در این نقش با یکدیگر موازی هستند.
	۳ دارای دو تقارن محوری و یک تقارن مرکزی است.

بررسی نقوش و هنرهای سنتی به‌کاررفته در طراحی مبلمان

جدول ۱۴: نقش نگاره کله‌مرغی قالی قشقایی در طراحی روشنایی‌ها

نقش نگاره کله‌مرغی قالی قشقایی	طرح نهایی
	
	
	
	

جدول ۱۵: نقوش گیاهی قالی قشقایی در مبلمان اتاق پنج دری

نقوش گیاهی در قالی قشقایی	طرح نهایی
	
	

جدول ۱۶: نقوش شطرنجی قالی قشقایی در طراحی آینه و نشیمن عمومی

نقش شطرنجی قالی قشقایی	طرح نهایی
	
	

نامداری و سعیدی / تبیین شاخصه‌های هنرهای سنتی فراموش‌شده شیراز (نمونه موردی: جوک‌کاری و قالی‌قشقایی)

جدول ۱۷: نقش پرنده در قالی قشقایی در طراحی پاف‌های اقامتگاه

نقش پرنده در قالی قشقایی	طرح نهایی
	

جدول ۱۸: جوک‌کاری‌های طراحی‌شده در مبلمان

جوک‌کاری‌های طراحی‌شده در مبلمان	
میز غذاخوری	جادستمال کاغذی
	
نشیمن سنتی	قاب عکس
	
جادستمال کاغذی	چراغ مطالعه
	
میز مدیریت و پذیرش	کاشی‌کاری‌های حاشیه کافه رستوران
	

نتیجه‌گیری

نتیجه تجزیه و تحلیل‌های انجام‌شده در این پژوهش به شرح زیر است:

۱. می‌توان اذعان داشت که تمامی نقوش قالی قشقایی منهای نقوش حیوانی، همگی دارای تقارن محوری و مرکزی هستند.
۲. خطوط به‌کاررفته در اغلب این نقوش به ساده‌ترین شکل ممکن ترسیم شده‌اند.
۳. اغلب نقوش و نگاره‌ها حالتی انتزاعی دارند و کمتر دیده می‌شود که نقشی به حالت رئال و واقعی نزدیک باشد؛ برای مثال خطوط تداعی‌کننده نقش پرنده در قالی قشقایی، از یک سه‌گوش ساده پدید آمده و به‌نوعی به هندسه محض گرایش دارد (تصویر ۲۰)

تصویر ۲۰: نقش پرنده در قالی قشقایی متشکل از یک سه‌گوش ساده

منابع

- زکریایی کرمانی، ایمان، نجارپور جباری، صمد و بشارتی، ساناز (۱۳۹۵). نگاهی دیگر به طرح، نقش و رنگ قالی‌های قشقایی فارس. دومین کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی با رویکرد بومی، اسلامی و با تأکید بر پژوهش‌های نوین. تهران. کمایی، کاملیا و صناعی، امیر (۱۳۹۷). احیای هنرهای سنتی ایران در معماری داخلی. کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و مدیریت توسعه شهری تهران.
- مکی‌نژاد، مهدی (۱۳۹۲). مرکزگرایی، تقارن و تکرار در هنرهای سنتی ایران، فصل‌نامهٔ کیمیای هنر، ۳(۱۰)، ۱۰۰.
- نوری‌نژادی، نازنین (۱۳۹۷). مستندسازی هنر جوک‌سازی. فصل‌نامهٔ دانش‌های بومی ایران، ۴(۷)، ۱۴۰-۱۴۲.
- هجری، سجاد (۱۳۹۷). جوک‌کاری امروز و مرجوک قاجاری. نشریهٔ تاریخ‌روایی، ۳(۱۱)، ۷-۱۰.

Explaining the features of the forgotten traditional arts of Shiraz

(case example: Javak Kari and Qashqai carpets)

Mohammad Reza Namdari^{1*}, Negin Saeidi²

¹ Assistant Profe. Department of Interior Architecture, College of Arts and Architecture, University of Science and Culture, Tehran, Iran.

¹ MA. in interior architecture, University of Science and Culture, Tehran, Iran.

Abstract

Traditional arts are indigenous, original and popular arts of every country, which have deep roots in the beliefs, customs, customs and spiritual culture of the people of that region. These original arts faced many ups and downs throughout history, and unfortunately some of them have been marginalized and forgotten with the passage of time due to many reasons. The purpose of this research is to find the forgotten artistic characteristics of Shiraz city, the art of Javak Kari and Qashqai carpets, and it also intends to investigate the features, forms and shapes used in these valuable arts, from these precious works. Use it in the design of furniture for a tourism complex. The method used to achieve the goals set in this research is descriptive and the method of data analysis and review is graphic and content; In this research, it has been tried to collect and use the desired information through library studies. The result of this research is to familiarize more and more tourists with these original arts and prevent them from being forgotten, and it is expected that it will affect the sales of these products.

Keywords: Traditional Arts of Shiraz, Javak Kari, Qashqai Carpet, Furniture Design